

עין במר בוכה ולב שמח

חיים סבתו

התפרסם בידיעות אחרונות

אם הילכת בירושלים בשילהי אלול ודאי ראית המוני אדם מהלכים בסימטאות ירושלמיות בצינת השחר, מדלגים ממקום למקום, מסליחות לסליחות, מבתי כנסת ישנים בנחלאות עם מנין זקנים, למאה שערים, לשכונת הבוכרים ולרובע היהודי, כמי שמבקשים דבר ואינם יודעים מה הם מבקשים.

אם תמהת על המראה הזה שאתה רואה, מה להם ולפיוטי סליחות?

דע לך שאף שנתרחקו הרבה מבקשים הם מה שבילדותם טבע חותם עמוק בנפשם. הפיוטים והסליחות של הימים הנוראים. אם ימצאו מה שביקשו או לאו איני יודע, שהרי העולם לא במקומו עומד אלא מתגלגל והולך, אבל יודע אני שחתום הוא בליבם.

אבל מה יש בהם באותם פיוטים שטבע חותם כה עמוק שרישומיו ניכרים אחר שנים כה רבות?

כמה מן הפיוטים של הימים הנוראים נכתבו על ידי גדולי היוצרים שלנו ששיקעו בהם את טוהר ליבם ואת זוך נשמתם. יש מהם שכתבו גם יצירות של חול אבל בפיוטי הקודש אמרו את כל ליבם, את אמונתם ואת חייהם.

מיתר אחד יש בנפש שרק ההבעה הספרותית האמנותית יודעת לפרוט עליו. ומטביעה בה חותם לדורות. כוח רב יש במלים היוצאות מלב היוצר שנכנסות ללב ולא יוצאות ממנו.

כשברא הקדוש ברוך הוא את עולמו מלא אור היה. וטוב היה האור ההוא. ראה המקום שאין העולם שלנו כדאי לו, ואינו יכול לעמוד בו, גנז אותו לצדיקים לעתיד לבוא. אף על פי כן כמה ניצוצות מן האור ההוא נתפזרו בעולם. כשאדם יוצר יצירת אמת ניצוץ אחד מן האור הזה מציף את מעשיו.

אין כמעט במסורת הקדומה שלנו סיפורת, אבל יש שימוש רחב בכלי ההבעה הספרותיים האמנותיים. בסיפורי המקרא, במעשי החכמים, במדרש, בפיוטים ובסידור התפילה. ומיוחדים בהם הימים הנוראים.

אני לדודי ודודי לי הוא הפסוק שרמזו חכמים בו את חודש אלול, פסוק המלא אהבה בין ישראל ואביהם שבשמים. הימים הנוראים הוא הכינוי שהתקבל בקהילות לימים אלה, כינוי שכולו יראה. אהבה יש כאן או יראה יש כאן?

ראשיתם יראה וסופם אהבה. ראשיתם חרדה מטיפשות החטא וסופה התחדשות נעורים. ראשיתם "אתיתי לחנך בלב קרוע ומורתח" וסוף: "נעימות בימיך נצח".

ילד כבן שש כבן שבע הייתי. ליל יום הכיפורים. בית-הכנסת שער השמיים במעברת האסבסטונים בבית מזמיל בירושלים מלא אדם היה. לא היה מי שגר במעברה ולא בא. עמדו צפופים, ובתענית היו, וכולם לבושים לבנים ועטופים לבנים בית הכנסת דמם. רחש לא נשמע. כל אחד מיחידי בית הכנסת עטוף בטליתו היה, ופניו כבושים במחזור. הושיבו אותנו הילדים על ספסל ללא משענת לפני ארון הקודש. נמלאתי התרגשות עד שגופי רעד. סבא קם ממקומו, עיטף עצמו בטלית לבנה, בצעדים מדודים הלך לתיבה, הרהר כמה רגעים, החזיר פניו לקהל והביט בהם בעיניים שחורות חודרות לב. פתע פתח בדמע: "לך א-לי תשוקתי, בך חשקי ואהבתי". הניגון מלא ערגה היה, והמלים חוצבות לבבות ועיניי דמעו מהתרגשות. וסבא ממשיך: "לך עיניי ורעיוני, וצורתי ותבניתי, לך רוחי, לך כוחי, ומבטחי ותקוותי". ואני תמה, מי הוא הפייט המשתוקק כך לבוראו? ונפשו אליו יוצאת, עיניי דומעות מאהבה, גופי רועד, וכמעט ונפשי יוצאה. אמונה עמוקה מילאה אז את לבי.

נער הייתי שומע את אבא מפייט בדמע ביום הכיפורים: "ברחקי ממך מותי בחיי ואם אדבק בך חיי במותי. נעורי עד הלום עשו לנפשם ומתי אעשה גם אני לביתי". והשורה הזו מן הפיוט מטביעה בי חותם כל חיי. בכל אשר הלכתי עמדה אל מול עיניי: מתי אעשה גם אני לביתי. נעורי עשו לנפשם.

חייל הייתי. יום הכיפורים תשל"ד. תפילת מנחה בבית הכנסת בבית מזמיל ירושלים. עטופי טליתות, יגעי תענית, מפייטים עקידה קודם קריאת התורה:

הכין עצי עולה באון וחיל

ויעקוד יצחק כעוקדו איל

ויהי מאור יומם בעינם ליל

עין במר בוכה ולב שמח

שיחו לאימי כי ששונה פנה

הבן אשר ילדה לתשעים שנה

היה לאש ולמאכולת מנה

אנה אבקש לה מנחם אנה

צר לי לאם תבכה ותתייפח

קח עימך הנשאר מאפרי

ואמור לשרה זה ליצחק ריח

אנו שרים את הפיוט ופתע, צפירות חדות ועולות ויורדות. רכב נוסע על הכביש. הלב נחרד. המתפללים מביטים איש ברעהו בדאגה. מלחמה. הלב נצבט מן הפיוט. מליבה של שרה. ששונה פנה. אנא נבקש מנחם לה אנא. הצפירות ממשיכות לאיים. יצאתי החוצה, ממחר לחטיבת הטנקים בפאתי גולן. מילות הפיוט מכות בי כמו בפטישים. ובקרב הקשה בנאפח כשאנו מוקפים בטנקים סורים, כששמעתי שדוב נפל וגם אביו וגם שמואל. הדהדה בי שוב ושוב השורה איתה יצאתי למלחמה, איך אראה פני האם? צר לי לאם תבכה ותתייפח.

בן ישיבה הייתי! שם שמעתי ראשונה את הפיוט האשכנזי, ונתנה תוקף. כבקרת רועה עדרו, מעביר צאנו תחת שבטו... ותחתוך קצבה לכל בריותיך. מי יחיה ומי ימות מי בקיצו ומי לא בקיצו, מי במים ומי באש, מי ינוח ומי ינוע, מי ישקט ומי יטרף... כי לא תחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה, ועד יום מותו תחכה לו אם ישוב מיד תקבלו. אדם יסודו מעפר וסופו לעפר, משול כחרס הנשבר כחציר יבש וכציץ נובל כצל עובר וכענן כלה וכרוח נושבת וכאבק פורח וכחלום יעוף...

ידוע לנו שחובר על ידי פייטן קדמון אבל מעשה של אגדה מודפס בסידור ליד הפיוט על רבי אמנון ממגנצא שסירב להמיר דתו וקצצו פרקי אצבעות ידיו ורגליו והניחום בצידו. בייסוריו הנוראים ציווה שיוליכו מיטתו בראש השנה לבימה אצל הש"ץ וקרא שם: ובכן ולך תעלה קדושה, ונתנה תוקף קדושת היום, ונסתלק מן העולם. אחר שלושה ימים בא בחלום לרבי קלונימוס ולימדו את כל הפיוט והוא שלחו לקהילות. תמונת רבי אמנון מאגדה זו עם פרקי אצבעותיו לידו, עם החלום יעוף מהפיוט מתערבבים בראשי עם מקדשי השם באינקויזציה בספרד ובמסעי הצלב בצרפת. ואז פתאום תמונת קיבוץ בית השיטה עולה ונכנסת לפיוט.

ובתפילת נעילה כשהחמה בראשי האילנות ועוד רגע והשערים ננעלים זועקים הקהל את מילות הפיוט של הפייטן האיטלקי הגדול רבי אמיתי בן שפטיה: ותצילנו מכל גזרות קשות ואכזריות. רבי אמיתי כתב את הפיוט קורע הלבבות "אזכרה" אחר הפרעות והגרושים ככל הכתוב בספר יוחסין אחימעץ של גלות רומי שכתבו אבותיו, שכרעו תחת עול קיסר ביזנט. הוא שיקע בו את המיית רוחו, את צער הגלות וצער השכינה. אביו רבי שפטיה הוא שיסד את הסליחה ישראל נושע: פחודים הם מכל צרות ממחרפיהם ומלוחציהם נא אל תעזבם ה' אלוקי אבותיהם. אחר גזרת בסילאו הרשע, הוא באסיליוס הראשון, שגזר שמד בכל ארץ יון והכריח יותר מאלף קהילות להמיר ומי שמיאן וקידש שם שמיים היו כותשים אותם בבית הבד כמבואר בסליחה יום אירא, ולא נשאר בכל ארץ יון זולתי חמש קהילות שהציל אותם רבי שפטיה על ידי שריפא את בת המלך שנטרפה עליה דעתה וריפא הוא אותה על ידי שם.

אזכרה אֱלֹקִים וְאֶהְמִיָּה

בְּרֵאשִׁיתִי כָּל עֵיר עַל תְּלֵה בְּנֵיָּה
וְעֵיר הָאֱלֹקִים מְשֻׁפֶּלֶת עַד נְשֹׂאֵל תַּחְתֵּיהָ

וּבְכֹל זֹאת אָנוּ לָיָה וְעֵינֵינוּ לָיָה

מִדַּת הַרְחָמִים עָלֵינוּ הַתְּגַלְגָּלִי
וְלִפְנֵי קוֹנֵה תְּחִנָּתֵנוּ הַפִּילִי
וּבַעַד עֵמֶה רְחָמִים שְׂאֵלִי
כִּי כָל לֵבָב דָּדִי וְכָל רֹאשׁ לְחֵלִי

יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ שׁוֹמֵעַ קוֹל בְּכִיֹּת
שְׁתָּשִׁים דְּמַעוֹתֵינוּ בְּנֹאדָךְ לְהִיֹּת
וּתְצִילֵנוּ מִכָּל גְּזֵרוֹת אַכְזָרִיֹּת
כִּי לָךְ לִבְדַּ עֵינֵינוּ תְּלִיֹּת

גם במדרש שיקעו חכמים הרבה מכוחם הספרותי. מאה שיחות מוסר לא ישפיעו כמו המעשה בתלמוד על החכם שלמד תורה הרבה והיה מטייל על חמור, פגע בו אדם אחד אמר לו: שלום עליך רבי. הביט בו החכם ואמר: אי, כמה מכוער אתה. שמא כל בני עירך מכוערים כמותך? השיב לו: איני יודע. לך אמור לאומן שעשאני, כלי מכוער עשית!

האם מי שיקרא את המעשה הזה יוכל עוד פעם בחייו לומר: מכוער. וכל כך למה? מפני שהמעשה הספרותי כלים יש לו לומר את עומק הלב. מאה הרצאות תעמולה על משבר האקלים והקיימות לא יחדרו ללב כמו מדרש ספרותי אחד. שכך אמרו חכמים: בשעה שברא המקום את עולמו נטל את אדם הראשון סובבו בעולם ואמר לו: ראה עולמי כמה נאה הוא! תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי!

כוח יש להבעה הספרותית, אם מלב טהור היא באה, לפתוח את אוטם הלב, לחדור את קליפות האדישות והגאווה, להבקיע אל נשמתו של האדם, להאיר אותו ולפתוח לו צוהר לעולם של מעלה. והוא הקסם המהלך על פיוטי הימים הנוראים. הוא הקסם שמי שנחשף לו מבקש אותו כל ימיו.